

Dusík (*Nitrogenium*) ${}_7\text{N}$

Základná charakteristika:

- umiestnenie v PSP - V. A (15.) skupina, 2 perióda

Značka prvku	Slovenský názov	Z	Elektrónová konfigurácia atómu	Elektro-negativita (Pauling)	Molárna hmotnosť/ g · mol ⁻¹	Teplota topenia/ °C	Teplota varu/°C	Hustota/ g · cm ⁻³	Oxidačné číslo
N	Dusík	7	[He]2s ² 2p ³	3,0	14,01	-210	-195,8	0,00125	od -III po V

5 valenčných e⁻, je trojväzbový, má veľkú elektronegativitu ($\chi = 3$).

Elektrónová konfigurácia dusíka

${}_7\text{N}$: [He] 2s² 2p³ alebo ${}_7\text{N}$: 1s² 2s² 2p³ (v orbitáli p sú 3 nespárené elektróny)

Výskyt dusíka

- 78% tvorí vzduch, v sopečných a minerálnych vodách, tvorí minerály – čílsky liadok NaNO₃ alebo draselný liadok KNO₃.

- Je dôležitý biogénny prvok, tvorí bielkoviny a nukleové kyseliny. Rastliny ho prijímajú pre svoj rast a živočíchy ho využívajú na tvorbu bielkovín.

Vlastnosti a reakcie dusíka

- N₂ – za bežných podmienok bezfarebný plyn, bez chuti, bez zápachu, vo vode sa rozpúšťa len málo, nie je toxický, ani nebezpečný.
- Molekula dusíka:

je veľmi stabilná, pretože atómy dusíka sú v nej viazané pevnou trojitou väzbou. Je **inertný** - nereaktívny, dusík sa nezlučuje ani s veľmi reaktívnymi prvkami.

- Dusík sa vyskytuje vo forme dvojatómovej molekuly N₂ vo všetkých skupenstvách.
- Oxidačné čísla: -III (v nitridoch) až +V.
- Môže byť v zlúčeninách maximálne štvorväzbový (napríklad v amónnom katióne NH₄⁺).
- Je schopný tvoriť vodíkové väzby.
- Pri zvýšení tlaku a teploty dochádza k rozštípeniu väzby a vznikajú dva atómy dusíka, ktoré sú už veľmi reaktívne.
- Je ľahší ako vzduch a menej rozpustný vo vode ako O₂.
- Stlačený skvapalnený dusík sa plní do oceľových fliaš označených čiernou farbou.

Výroba dusíka

- frakčnou destiláciou skvapalneného vzduchu.

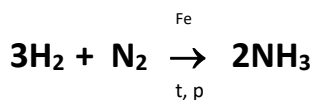
Využitie dusíka

- spolu s argónom na plnenie žiaroviek;
- ako inertná atmosféra na ochranu pri skladovaní výbušnín;
- tekutý N₂ v kožnom lekárstve - zmrazovanie a na uchovávanie embrií a živočíšnych preparátov. Tekutý - kvapalný dusík je chemicky rovnaký ako plynný dusík, ale vo forme kvapaliny. Je kvapalný i pri normálnom (atmosférickom) tlaku. Jeho teplota varu je - 196°C, pri tejto teplote aj vrije a teda aj odparuje. Pri odparovaní absorbuje veľké množstvo tepla a veľmi rýchlo prenáša tepelnú energiu, tj. veľmi rýchlo ochladzuje – zmrazuje (napr. bradavice, povrchovú časť pokožky poškodenú akné alebo iným zápalom a pod.);
- na výrobu dusíkatých látok, hnojív a umelých vlákien.

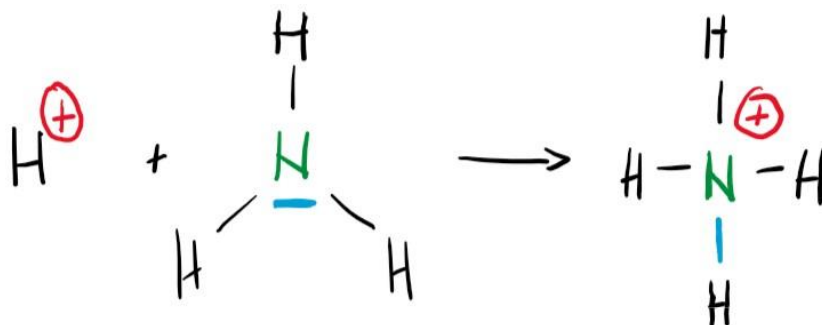
Zlúčeniny dusíka

Amoniak NH₃

- bezfarebný **štipľavý plyn**, leptá sliznice, vyvoláva slzenie, je jedovatý, silná žieravina;
- polárne molekuly s voľným elektrónovým párom na dusíku majú tvar trojbokej pyramídy;
- ľahší než vzduch, dá sa ľahko skvapalniť, vo vodnom roztoku disociuje na NH₄⁺ a OH⁻;
- vyrába priamou syntézou plynného dusíka a vodíka pri vysokom tlaku a teplote a za prítomnosti katalyzátora (najčastejšie železa) – Haberova – Boschova syntéza . Za objav tejto vysokotlakovej metódy bola v roku 1918 udelená nemeckému chemikovi F. Haberovi* Nobelova cena za chémiu. Táto metóda je významná, pretože umožnila priemyselnú výrobu hnojív vo veľkých množstvách:

- Amoniak má len redukčné účinky (kvôli N^{-III}) a **zásaditý charakter, vďaka voľnému elektrónovému páru na atóme dusíka** má schopnosť viazať protón vodíka za vzniku amónneho katiónu NH₄⁺;

- vodný roztok amoniaku – čpavok – je slabá zásada, skvapalnený odoberá z okolia teplo, používa sa ako chladiaca látka, ako hnojivo a aj jeho amónne soli – $(\text{NH}_4)_2 \text{SO}_4$ síran amónny, NH_4NO_3 dusičnan amónny - sú dusíkaté hnojivá;
- **uhličitan amónny** - $(\text{NH}_4)_2 \text{CO}_3$ súčasť kypriaceho prášku (salajka, jelenia soľ);
- **chlorid amónny** známy aj pod názvom **salmiak**, sa používa ako náplň do suchých článkov, je súčasťou niektorých liečiv. Rozkladá sa pri vyššej teplote:

$$\text{NH}_4\text{Cl}(\text{s}) \rightarrow \text{NH}_3(\text{g}) + \text{HCl}(\text{g})$$

Kyslíkaté zlúčeniny

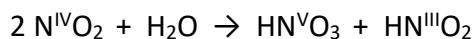
Oxidy dusíka:

- označované spoločne ako NO_x – v priemyselných emisiách, vo výfukových plynoch. Oxidy síry spolu s oxidmi síry spôsobujú kyslé dažde.

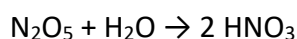
Oxid dusný N_2O – bezfarebný plyn, príjemne vonia, má narkotické účinky - anestetikum „rajský plyn“ – omamuje človeka, používa sa aj ako hnací plyn v šľahačkových sprejoch, spôsobuje skleníkový efekt.

Oxid dusnatý NO – bezfarebný jedovatý plyn, na vzduchu rýchlo oxiduje na oxid dusičitý, vzniká ako medziprodukt pri výrobe kyseliny dusičnej.

Oxid dusičitý NO_2 – červenohnedý plyn, dimerizuje na N_2O_4 , veľmi toxický, jeho objem v ovzduší sa sleduje, kontaminant životného prostredia. S vodou disproportionuje:

Oxid dusičný N_2O_5 - bezfarebná tuhá látka, hygroskopická, výbušná. Reaguje s vodou:

Oxidy dusíka – v priemyselných emisiách, vo výfukových plynoch. Oxidy síry a oxidy dusíka označované ako NO_x , spôsobujú kyslé dažde.

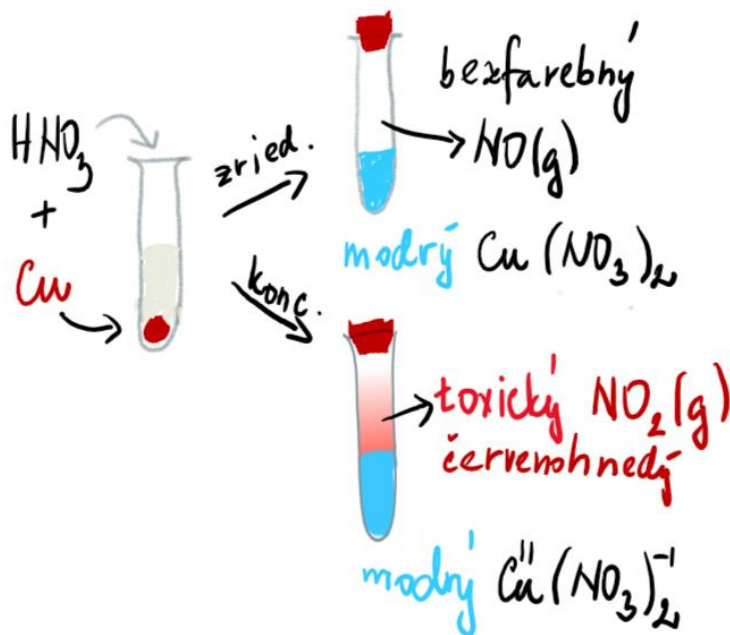
Kyselina dusičná HNO_3 :

bezfarebná kvapalina, keď dlho stojí, sfarbí sa do žltohneda až červená. Je to silná kyselina so **silnými oxidačnými účinkami**. Jej soli sú dusičnany obsahujúce anión NO_3^- .

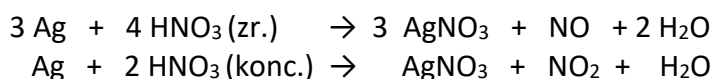
Reakcia HNO_3 s kovmi:

1. HNO_3 reaguje s neušľachtilými kovmi, ktoré sa nachádzajú v elektrochemickom rade napätia kovov vľavo od vodíka, ale aj s kovmi napravo za ním (okrem Au, Pt kovov).
2. Pri reakcii s ušľachtilými kovmi sa netvorí plynný vodík, ale vzniká **voda**. Zriedený roztok HNO_3 reaguje s meďou za vzniku **oxidu dusnatého**, reakciou koncentrovanej kyseliny dusičnej s meďou vzniká **oxid dusičitý**.

Kyselina dusičná reaguje aj so striebrom (vzniká AgNO_3 , NO / NO_2 a voda) podobne ako s meďou:

3. Zlato a niektoré platinové kovy sa rozpúšťajú len v zmesi koncentrovaných kyselín HCl a HNO_3 zmiešaných v pomere 3 : 1. Táto zmes sa nazýva **lúčavka kráľovská**.
4. Kovy ako železo – Fe , chróm – Cr , hliník – Al sa v koncentrovanej kyseline dusičnej **pasivujú** – čo znamená, že sa pokrývajú súvislou vrstvičkou oxidov, ktoré bránia ďalšej reakcii a reagujú iba so zriedenou kyselinou.
5. Organické zlúčeniny sa pôsobením HNO_3 nitrujú (v zmesi s kyselinou sírovou) alebo oxidujú.

Výroba HNO_3

- katalytickou oxidáciou amoniaku.

Vzniká oxid dusnatý, ktorý sa vzdušným kyslíkom oxiduje na oxid dusičitý. Ten následne reaguje s vodou za vzniku kyseliny dusičnej:

- 1) Syntéza amoniaku: $\text{N}_2 + 3 \text{H}_2 \rightarrow 2 \text{NH}_3$
- 2) Oxidácia amoniaku: $4 \text{NH}_3 + 5 \text{O}_2 \rightarrow 4 \text{NO} + 6 \text{H}_2\text{O}$
- 3) Oxidácia oxidu dusnatého: $2 \text{NO} + \text{O}_2 \rightarrow 2 \text{NO}_2$
- 4) Reakcia oxidu dusičitého s vodou: $3 \text{NO}_2 + \text{H}_2\text{O} \rightarrow 2 \text{HNO}_3 + \text{NO}^{**}$

**Oxid dusnatý z kroku 4 sa opätovne vracia do výroby (krok 3)

Koncentrovaná kyselina dusičná sa predáva často s $w = 63, 65$ alebo 68% .

Využitie HNO_3

- výroba výbušnín a farbív, **dusičnanov** (všetky dusičnany sú dobre rozpustné vo vode a majú oxidačné účinky), ako nitračná zmes s kyselinou sírovou v organických syntézach

Pre dusičnany využívané ako hnojivá sa používa pojem *liadky*: čílsky NaNO_3 , draselný KNO_3 , amónny NH_4NO_3 (sú uvedené aj vyššie v texte), vápenatý $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$.

Kyselina dusitá HNO_2 – slabá kyselina, nestála, disproportionuje na NO a HNO_3 . Jej soli **dusitany** sú toxické – karcinogénne. Vznikajú v pôde činnosťou baktérií z dusičnanov, ale aj v tele z konzervovaných mäsových výrobkov. V dôsledku nadmerného hnojenia sú dusitany prítomné v zelenine alebo vode v nadlimitných množstvách.

experiment s kvapalným dusíkom

<http://www.youtube.com/watch?v=fXvy2WuKJAK>

*Fritz Haber sa významne podieľal na výskume chemických zbraní a pracoval na príprave chlóru a ďalších smrtiacich plynov (yperity) v 1. svetovej vojne. Pracoval tiež na vývoji kyanidového plynu „Zyklon B“, ktorý sa používal ako insekticíd a neskôr ho použili na vraždenie ľudí v nacistických táboroch, kde ním počas 2. sv. vojny bolo zabitých niekoľko členov jeho rodiny.